

**Ш.Субҳонов,**  
**ТДШУ Таржимашунослик ва халқаро**  
**журналистика кафедраси ўқитувчиси**

## **ПОСТМОДЕРНИЗМ ҲАҚИҚАТИ**

**Аннотация.** Мазкур мақолада постмодернизм оқимининг ташкил топиши ҳамда тадрижий тақомили хусусида сўз юритилади. Айниқса, ўзидан олдинги модернизмга ўхшаш, ва шу билан бирга, фарқли жиҳатлари қаламга олинади. Шунинг ҳам алоҳида айтиш керакки, постмодернизм кенг тушунча бўлиб, Фарбда ўтган асрнинг иккинчи ярмида нафақат адабиётда, балки рассомчилик, ҳайкалтарошлик каби турли санъат йўналишларида анъанавийликка муқобил ўлароқ ўртага чиққан ўзига хос бадиий тасвир усули ҳисобланади. Постмодерн асарда гротеск – ғайритабиий воқеа ва ҳодисалар, уйдирмалар, шуурости туйғу ва тушунчаларни акс эттириш муҳим ўрин эгаллайди. Шу маънода, анъанавий санъат ва адабий асарларда бадиий ҳақиқат ҳаёт ҳақиқатига қанчалар яқин ва ўхшашлигига қараб баҳоланса, постмодернизмда бадиий ҳақиқат ҳаёт ҳақиқатидан нечоғли узоғу фарқлилиги билан аҳамият касб этади.

**Калит сўзлар:** структурализм, авангард, пост, метаформа, иллюзия, гротеск, иктибос, мимесис, апория.

**Аннотация.** В статье рассматривается становление и постепенное развитие постмодернизма. Он особенно похож на своего предшественника модернизма, и в то же время улавливает различные его аспекты. Также следует отметить, что постмодернизм - это широкое понятие, уникальный художественный метод изображения, появившийся на Западе во второй половине прошлого века не только в литературе, но и как альтернатива традиции в различных областях искусства, таких как живопись, скульптура. В постмодернистской пьесе важную роль играет гротеск - отражение сверхъестественных событий и явлений, вымысла, сознательных чувств и концепций. В этом смысле в художественных и литературных произведениях художественная реальность оценивается по тому, насколько она близка и похожа на реальность жизни, тогда как в постмодернизме художественная реальность важна тем, насколько она отличается от реальности жизни.

**Ключевые слова:** структурализм, авангард, пост, метафора, иллюзия, гротеск, цитата, мимесис, апория.

**Annotation.** This article discusses the formation and evolution of postmodernism. It is especially similar to its predecessor modernism, and at the same time, its different aspects are captured. It should also be noted that postmodernism is a broad concept, a unique artistic method of depiction that emerged in the West in the second half of the last century not only in literature, but also as an alternative to tradition in various fields of art such as painting, sculpture. In postmodern play, grotesque – the reflection of supernatural events and phenomena, fictions, conscious feelings and concepts plays an important role. In this sense, in artistic and literary

works, artistic reality is judged by how close and similar it is to the reality of life, while in postmodernism, artistic reality is important by how far it differs from the reality of life.

**Key words:** structuralism, avangard, post, metaphor, illusion, grotesque, quote, mimesis, aporia.

Мана, неча йилдирки, Лотин Америкаси ва ғарб адабий доираларида “постмодерн адабиёт”, “постмодерн асар”, “постмодернизм оқими” каби истилоҳларнинг мазмун ва моҳияти борасида турли баҳсу мунозаралар ҳамда бир қатор илмий изланишлар олиб борилмоқда. Айниқса, постмодернизм ғояларининг тадқиқига салмоқли ҳисса қўшган олимлар қаторида структурализм ва “янги танқид” йўналиши асосчилари Ж.Ф.Лиотар, П.Фербенд, Р.Барт, Ж.Деррида, М.Фуко, Ю.Кристева, М.М.Бахтин фалсафий меросини тилга олиб ўтиш жоиз.

Чунончи, кимдир постмодернизм адабий оқим эмас деб эътироз билдирса, яна кимдир ғарб адабиётида кўпдан бери кузатиб келинаётган ўзига хос адабий йўналиш сифатида баҳо беради. Бироқ нима бўлганда ҳам, ҳар икки зиддиятли қараш постмодерн адабий матнларнинг мавжудлигини инкор қилмайди. Шундан келиб чиққан ҳолда, биз ҳам ушбу мақоламизда баъзи манбаъларга асосланиб, постмодерн асарнинг моҳияти ва ўзига хосликлари хусусида сўз юритмоқчимиз. Аввало, постмодерн сўзининг ўзига аниқлик киритсак. “Постмодерн” лотинча сўз бўлиб, post-олд қўшимча: кейинги, навбатдаги каби тушунчаларни билдирса, modern ўзаги замонавий деган маънони англатади. Бир сўз билан айтганда постмодерн модерндан кейинги демакдир. Хўш, буни қандай изоҳлаш мумкин?

Рус адабиётшунос олим Дмитрий Затонский ўзининг «Модернизм ва Постмодернизм» номли илмий асарида модернизмга қуйидагича баҳо беради: «Модернизм атамаси, ҳар ҳолда, таърифланаётган предметнинг фарқли жиҳатини, айниқса, тарихий анъаналардан ёхуд ўзидан олдинги санъатдан бутунлай ажралиб турувчи хусусиятини ифодалайди».<sup>1</sup>

Ушбу изоҳдан келиб чиқиб айтадиган бўлсак, ҳар бир давр ўзидан олдингига нисбатан модерн ҳисобланади. Шу маънода XX аср бошидан то иккинчи ярми, яъни 60-йилларгача адабиёт ва санъатда пайдо бўлган турли оқим ва йўналишлар модерн, авангард каби умумий ном билан тилга олинганининг гувоҳи бўламиз. Сурреализм, экспрессионизм, экзистенциализм каби оқимлар шулар жумласидандир.

Модернизм гарчи ташқи жиҳатдан анъанавийликка қарши замонавийлик, яъни янгилик шиорини илгари сурса-да, моҳият эътибори билан реализмга асосланади ва шу жиҳатдан салафларига яқин туради.

Модернизмнинг вужудга келишига сабаб бўлган шарт-шароитлар, омилларга тўхталадиган бўлсак, аввало шуни айтиш керакки, иккинчи жаҳон урушидан талофот кўрган кўпгина ғарб давлатлари иқтисодий танг аҳволдан

---

<sup>1</sup> Д.Затонский, Издательство: «Фолио АСТ», 2000. - «Модернизм и постмодернизм» 25-б.

кутулиш учун, мавжуд ички ва ташқи имкониятларни ишга солиш ва шу асосда жадал ривожланиш йўлига ўтишни асосий мақсад қилган эдилар. Бунга эришиш учун бутун эътибор замонавий техник ускуналар яратишга қаратилди. Чунончи, жамиятда содир бўлган ҳар қандай янгилик ва ижобий ўзгаришлар умумий ҳолда авангард, модерн номи остида тилга олиниб, бу борада кенг қўлланма тарғиботу ташвиқот ишлари олиб борилди. Натижада, кўп ўтмай ғарб давлатлари олдида нафақат юксак техник тараққиётга эришиш, балки ривожланган давлатлар қаторидан жой олиб, жаҳон бозорини эгаллаш, дунёда ўз мавқеига эга бўлиш каби “олий” мақсадлар турарди.

Хуллас, модернизм тушунчаси, 50-60-йилларга келиб, ғарб давлатларида юксак даражада тараққий этган ижтимоий-сиёси ҳамда маданий ҳаёт тарзини ифодаловчи атамага айланди. Бироқ шу билан бирга ғарб давлатлари ўртасида кучли рақобат асосида техника ривожланган сари инсон табиатдан, жамиятдан, қолаверса, ўзлигидан шунчалар узоқлашиб, бегоналашиб ҳамда ёлғизлашиб бордики, натижада, у техник тараққиёт ҳукмронлиги остида тобора қадрсизланиб, мурватга, бошқача айтганда, жонли роботга айлана борди. Шунингдек, ҳамма нарса ва воқеъликка, бир томонлама, яъни модерн-замонавийлик нуқтаи назаридан ёндашиш натижасида минг йиллар давомида инсониятнинг маънавий бойлиги ҳисобланмиш урф-одат, анъанавийлик каби муқаддас тарихий қадриятлар унутилаёзди. Постмодернизмнинг айнан шунинг учун ҳам дастлаб ғарбда, яъни эволюцион – тадрижий тараққиётни бошидан кечирган, бироқ революцион – инқилобий ривожланишга зўр бериб, охири-оқибат боши берк кўчага кириб қолган давлатларда пайдо бўлиши ҳам табиий эди.

Постмодернизм дунёни илмий билишга асосланган ҳар қандай парадигмаларга қарши дунёқараш бўлиб, кўп қиррали эклектик – тафовутли ҳодиса сифатида XX асрнинг иккинчи ярмида ғарб давлатларида вужудга келди. Замонавийлик билан анъанавийлик, янги билан эски, гўзал билан хунук ўртасидаги ўхшаш ва тафовут чегараларини асос олган унинг ўзига хос илк белгилари, дастлаб меъморчилик, ҳайкалтарошлик, рассомчилик каби санъат асарларида бўй кўрсатган бўлса, кейинчалик, поп арт, видео-арт ва фотореализм амалий санъат турларида кескин тус ола борди.

Постмодернизмнинг ғоявий асослари кўп ўтмай адабий асарларда ҳам ўз аксини топа бошлади. Бу ҳол ўз навбатида, ғарб маданиятида туб ўзгаришлар содир бўлаётганидан далолат берарди. Қолаверса, постмодерн асарлар нафақат ўша давр инсонларининг ижтимоий-маданий ҳаётини белгиловчи мезон, шу билан бирга қайсидир маънода, сиёсий онгини шакллантирувчи механизм ҳам ҳисобланган.

Кези келганда шуни ҳам айтиш керакки, монокультура – якка ҳокимлик асосида ҳукм юритган собиқ шўролар тузумининг қулашида постмодернизмнинг жуда катта ҳиссаси бор, деб қаровчилар ҳам йўқ эмас. Зеро, 80-йилларнинг ўрталарида, яъни қайта қуриш даври билан боғлиқ ошкоралик, ҳур фикрлилик, ўз-ўзини танқид каби демократик тамойиллар постмодернизмда илгари сурилган асосий ғоялар ҳисобланади.

Ўз даврида кенг адабий жамоатчилик томонидан дастлабки ноанъанавий постмодерн асарлар сифатида турлича талкину танқид объектига айланган Итало Калвинонинг 1979–йилда нашр этилган “Бир кун киш кечаси йўловчи” ва Умберто Эконинг 1980–йилда нашр этилган «Атиргулнинг исми» романларини тилга олиш кифоя.

Дарҳақиқат, нафақат ҳар бир даврнинг ўзига хос идеал ва гўзаллик тушунчалари мавжуд, қолаверса, муайян давр инсонлари ўртасида ҳам ушбу тушунчалар билан боғлиқ маълум бир тафовут жиҳатлари бўлади. Бу ҳол тарихнинг диалектик тараққиёти ҳамда инсониятнинг маънавияти, руҳияти, сажияси жиҳатидан ҳам тўғри ва табиийдир.

Аристотель “Гўзаллик ҳажм ва тартибдан келиб чиқади”<sup>2</sup>, дейди ва ўзининг бу ғоясини бадиий сўз санъати бўлмиш адабий қарашларида ҳам тадбиқ этади. Хусусан, буюк мутафаккир олим “Поэтика” асарида ўз даврининг талаб ва эҳтиёжларидан, эстетик қарашларидан келиб чиққан ҳолда, адабий асарларни драма, эпос, лирика каби турларга тасниф қиларкан, “бу ҳаммаси, умуман айтганда, *ўхшатиш* (мимесис) *санъати*дан ўзга нарса эмас”<sup>3</sup>, дейди ва уларни ўзаро уч жиҳатдан, яъни тасвирлашнинг турли воситалари, тасвирлаш предметининг хилма-хиллиги ҳамда акс эттиришнинг турли усуллари билан фарқланишини кўрсатиб ўтади. Олим асар муайян ҳажмга эга бўлган, тугал ва бир бутун воқеанинг тасвири эканлигини эътироф этиб, сюжет яхлитлигини ибтидо, ўрта ва интиҳо ташкил қилади, дейди. Шунингдек, воқеалар баёнида изчилликка қатъий риоя қилиниши кераклигини алоҳида таъкидлаб ўтади.

Маълум бўладики, Аристотель адабиёт – бадиий ижод моҳиятини мимесис – ўхшатиш санъатида (яъни табиатга тақлид қилиш, ҳаётдан нусха кўчиришда) кўради. Аллома илгари сурган бу каби ғоялар асрлар давомиди илм ва ижод аҳлининг адабий-эстетик қарашларини у ёки бу даражада шаклланиши ва ривожланишида муҳим омил бўлиб келганига шубҳа йўқ. Шу маънода, постмодернизм XX аср цивилизациясининг ижтимоий, маданий ва фалсафий асосига танқидий рефлексия сифатида ўртага чиққанини эътиборга оладиган бўлсак, мазкур оқим намояндаларининг илмий тадқиқот ишларида Аристотельнинг адабий қарашларига нисбатан мунозарали фикрлар илгари сурилганининг гувоҳи бўламиз.

Айтиш жоизки, постмодернизмнинг вужудга келишида ўтган аср тарихида чуқур из қолдирган, қолаверса, туб бурилишларга олиб келган марксизм ҳамда Ницше ва Фрейд таълимотларининг таъсири катта бўлди.

Д.Затонский юқорида тилга олинган илмий тадқиқот асарида постмодернизмга баҳо бераркан, ушбу оқимнинг мавҳум, бироқ шу билан бирга муайян бир асосларга таянишига ишора қилиб шундай дейди:

«Постмодернизм бир қараганда, у замондаги кетма-кетликдан бошқа ҳеч нима эмасдек гўё, очик-ойдин ифодаламайди, шунинг учун ҳам мазмунсиздек туюлади»<sup>4</sup>.

<sup>2</sup> Арасту «Поэтика, Ахлоқи кабир, Риторика, «Янги аср авлоди», 2015-йил, 32-б.

<sup>3</sup> Ўша манба

<sup>4</sup> Д.Затонский, «Модернизм и постмодернизм», Издательство: «Фолио АСТ», 2000-йил, 25-б.

Фаранг файласуфи Жан Деррида постмодернизмни ҳеч қандай қоидаю тартибга эга бўлмаган, ниҳоятда мураккаб ва зиддиятли ҳодиса эканлигидан келиб чиқиб, бундай курама воқеликни *анория*<sup>5</sup> деб атайдиган. Унинг фикрига кўра ушбу атама зиддиятлар ўртасидаги мавжуд муаммоларнинг ечимсизлигини ифодалайди.

Дастлаб, структурализмда шуҳрат қозонган ушбу олим постмодернизм ғояларини тадқиқ қиларкан, ўзи яратган деконструкция назариясига асосан тушунчалар тизимини қайта кўриб чиқиб, ишни аввало фалсафа ва адабиётнинг мураккаб тилини чуқур таҳлил қилишдан ҳамда ундаги “борлиқнинг асосий тушунчалари”ни аниқлашдан бошлайди.

Жан Деррида «Матндан ташқарида ҳеч нима мавжуд эмас»<sup>6</sup> деган фикрни илгари суради ва деконструкция услуби ёрдамида масалани унинг ичида туриб тадқиқ қилишга, яъни матн орасидан қарама-қаршиликлар излаб, ундаги маъно структураларининг кўпайишига эътиборни қаратади. Хусусан, у деконструкциянинг қуйидаги тамойилларини тақдим қилади:

- матнни фақатгина ўзидан келиб чиқиб талқин қилиш;
- матнни турлича талқин қилиш;
- матн назарда тутаётганидан бошқа нарсани “гапираётганини” аниқлаш;
- матндан муаллифга боғлиқ бўлмаган маъноларни ўртага чиқариш;
- матн муаллифга боғлиқ бўлмаган ҳолда ўз тарихини баён қилаётганини англаш;
- матн талқинида кўпмаънолиликка эришиш;
- метафизика тамалини бузиб, айнанлик тамойилини йўқотиш;
- матнда маълум бир манбаълардан келтирилган иқтибосларга эътиборни қаратиш;

Хуллас, олимнинг фикрича мазкур деконструкцияга кўра, субъектга нисбатан унинг «овози» – сўзи муҳим аҳамиятга эга бўлиб, асосийси, мантиқий марказчилик эмас, балки фономарказчиликдир.

Юқоридагилардан маълум бўлганидек, постмодернизмда дунё англоланувчи объект ҳисобланиб, реаллик бунда шунчаки ягона матн сифатида ўз ичига метаформаларни, иллюзияларни, иқтибосларни олади. Ҳамда парадоксга асосланган ушбу таълимотга кўра аниқлик ва тушунарлиликка қарши ноаниқлик, мавҳумлик каби зиддиятли тушунчалар илгари сурилади. Бу эса ўз навбатида ҳақиқат ва қадриятларни таҳлилу талқин қилишда турлича ёндашишни, яъни толерантлик – холислик асосида иш кўришни таққозо этади.

Постмодерн асарлар «фавқуллодда бир жамият ҳаётининг адабиётидир». Бундай асарлар ноизчил сюжет қурилишига эга бўлиб, уларни яхлит бир мазмунга тобе тутиб бўлмайди. Қолаверса, уларда “ўқувчи сони қадар маъно бор”.<sup>7</sup>

Анъанавий асар муқаддимасидан, умуман, “тап” нима ҳақда эканлигини пайқаш унча қийин эмас. Постмодерн асарда эса бунинг сира иложи йўқ. Чунки

<sup>5</sup> Ғарб фалсафаси, «Постмодернизм», “Шарқ” нашриёти – 2004-й, 704-б.

<sup>6</sup> Ўша манба

<sup>7</sup> Йилдиз Эжевит, «Турк романида постмодерн очилишлар», «Илетишим» нашриёти, 2001-й, 57-б.

бу каби асарларда **гротеск**<sup>8</sup> – ғайритабиий воқеа ва ҳодисалар, уйдирмалар кенг ёритилади. Фавқуллодда кутилмаган, яъни шуурости туйғу ва тушунчаларни, оний лаҳза ва ҳолатларни асарда асос қилиб олиш постмодерн адабиётнинг муҳим белгиси ҳисобланади. Шунингдек, анъанавий санъат ва адабий асарларда бадиий ҳақиқат ҳаёт ҳақиқатига қанчалар яқин ва ўхшашлигига қараб баҳоланса, постмодернизмда бадиий ҳақиқат ҳаёт ҳақиқатидан нечоғли узоғу фарқлилиги билан аҳамият касб этади. Шу маънода постмодерн асар ёки шеърдан ҳаёт ҳақиқатини излаш унча ҳам тўғри бўлавермайди. Мазкур таълимотга кўра асар ёзилмайди, балки “қурилади”. Модомики шундай экан, асар ҳаёт ҳақиқатининг “қарши қутби”дан жой олади. Яъни постмодерн асарнинг асосини ижодий маънодаги уйдирма, курама ҳамда ўйлаб топилганлик ташкил этади. Бу эса ўз навбатида ижодкордан кашшофликни талаб қилади. Бир сўз билан айтганда, постмодерн асарнинг жозибаси шоир ёки ёзувчининг кучли фантазияси-ю импровизаторлик маҳоратига боғлиқ.

Постмодерн адиб фалсафа сўқишни, диний ёки сиёсий билим беришни, тўғрироғи, таълим-тарбия, панд-насихат беришни ўз олдига мақсад қилиб қўймайди, аксинча, хур фикрлилик тамойилига мувофиқ “очик санъат” сифатида шахсий муносабатини ҳажвий – воситали бир тарзда қаламга олади.

Бошқача айтганда, постмодернизм ўзигача мавжуд бўлган кўзгуга шакл ва мазмун жиҳатидан янгича тус берди, жило берди. Бундай санъат асарини бугун биз турли истироҳат боғларида ўрнатилган “Кулги хонаси”даги кўзгуларга ўхшатишимиз мумкин. Ушбу кўзгуларга боқиб, инсон ўз аксини турли ҳолат ва қиёфаларда кўриб, ичакузар кулги-хайратдан ёқа ушлашдан ўзга чора тополмайди. Чунончи, постмодернизмнинг асосини худди шу истехзо ташкил қилади, десак хато бўлмайди. Зеро, бундай дунёқараш учун муҳими инсониятнинг усти ялтироқ ташқи олами эмас, балки ички – ботиний дунёси ҳисобланади.

Хулоса шуки, постмодернизм гарчи модернизм тамойилларига нисбатан исён, яъни эътироз тарзида намоён бўлган эса-да, илдизлари модернизмга бориб тақалишини инкор этиб бўлмайди. Шу маънода, 20-аср адабиётининг улкан намояндалари Ж. Жойс, Ф. Кафка, А. Камю, Л. Борхес, Г. Маркез каби адибларнинг постмодернизм вужудга келишидаги хизматини алоҳида таъкидлаб ўтиш ўринли бўлади.

---

<sup>8</sup> Йилдиз Эжевит, «Турк романида постмодерн очилишлар», «Илетишим» нашриёти, 2001-й, 29-б.